

селах остаточно знівельовала її авторитет, посіяла ненависть і зневагу в душах селян, глибоко укоренила боязнь. Колгоспники та селяни-«індивідуали» масово залишали режимні села, у яких життя і смерть були поряд, а умови виявилися таборними.

Створення соціальних резервацій в українських селах виконувало, крім фіскальної і виховну функцію, тобто впливало на свідомість чи підсвідомість з конкретною мотиваційною установкою — «здати хліб». Зомбування виявилось недостатнім, позаяк страх смерті був вищим від режимного статусу села, відтак селяни шукали порятунку на стороні. Щоб унеможливити «вихід з колгоспів» та «чорних сіл», влада вдалася до заборони вільного пересування селян, що разом з іншими формами їх соціальної ізоляції набуло ознак геноциду.

23 січня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич та голова Раднаркому УСРР В. Чубар надіслали до всіх обкомів та облвиконкомів директиву про заборону масового виїзду селян до Росії, Білорусії за хлібом. ГПУ також отримали відповідну вказівку, посиливши діяльність «заслонних загонів» навколо сіл та на залізницях. Селяни, які виїхали до інших регіонів, підлягали арешту та поверненню в Україну. Заборонявся продаж квитків українським селянам, які не мали довідки РВК про право на виїзд, а також паспорту або оформленого запрошення від фабрик чи заводів про вербування робочої сили. Соціальна резервація стала юридично та організаційно оформленою, а життя нестерпним, про яке згадували селяни, що вижили. Режим «чорних дошок» припав на зимові місяці, тому рослинної їжі уже не було на селянських подвір'ях, відтак вживали мерзлу картоплю, кору дерев, дохлятину, котів, собак, один одного. Жажіття повсякденного голодомору в селах, які опинилися під «чорними дошками», зафіксовано у спогадах мешканки с. Магдалинівка Магдалинівського району Дніпропетровської області, якій у той смертоносний час виповнилося 30 років: «Смерть стала звичайним явищем. Люди сприймали її як звільнення від мук. В дворі вимирало майже пів сім'ї, а то й усі. Мертві годували живих. Свіжі могили розкопувалися. Померлим не було спокою і після смерті. Їли падаль — дохлих коней, корів, якщо залишалися. Люди пухли з голоду. Під час голоду їли все підряд — зелений спориш, кропиву, лободу та інше. Двори були голі, вищипані від трави»⁴⁰³. За зиму — весну поїдали все, що рухалося і було більш-менш їстівним, а весною «виповзали на пашу», ніби худоба.

8. Селянські черги за торгсинівським хлібом

Дослівно термін «Торгсин» означав «торгівля з іноземцями». В роки голодомору він набув самобутнє тлумачення, російська аббревіатура якого була наступною: «Товарищи, Опомнитесь, Родина Гибнет, Сталин Истребляет Народ». Від голоду гинула не «Родина», а звичайні українські селяни та мешканці дрібних міст, централізоване продовольче забезпечення яких заборонив Наркомат постачання СРСР на чолі з А. Мікояном. Цінність людського життя була покладена на терези приймальних пунктів побутового золота в магазинах системи Торгсину, відтак дорівнювала ціні золотих монет, весільних каблучок, дівочих кульчиків.

Формування та діяльність торгсинівської системи розпочалася влітку 1930 р. у Москві з виокремлення спецторгівлі антикваріатом для обслуговування іноземців. 4 січня 1931 р. Торгсин набув всесоюзного статусу, дозволивши громадянам СРСР купувати товари в магазинах за золоті монети царського карбування. Наприкінці 1931 р. його двері широко відчинили для радянських громадян, але в обмін на так зване побутове золото — весільні каблучки для заручених, сережки, обрядові хрестики, різну оздобу, посуд, сімейні реліквії тощо. Ідея такого лихварського обміну золота на хліб та промтовари належала директору столичного московського універмагу № 1 Є. Курлянду, котрий ще у березні 1931 р. запропонував її Наркомату зовнішньої торгівлі⁴⁰⁴. 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомзовнішторгу організувати скупку побутового золота через магазини Торгсину, пропонуючи дефіцитні товари. Саме універмаг № 1 у Москві першим розпочав подібні золотозаготівлі серед населення, отримавши дозвіл від голови правління Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями «Торгсин» М. Шкляра. 10 грудня 1931 р. Раднарком СРСР доручив Торгсину здійснювати закупівлю золота.

Створення системи Торгсину не було випадковим. Вона виникла в умовах гострого дефіциту промислових та продовольчих товарів, тому що соціалістична легка та харчосмакова промисловість, особливо після згортання непу, виявилася неспроможною задовольнити споживчий попит міського і сільського населення. Централізована система розподілу продовольчих товарів, яка відбувалася за продкартками протягом 1929–1935 рр., штовхала «совграждан» до магазинів Торгсину. Хлібні картки почали діяти в Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, ніби південним регіонам України бракувало власного хліба, а також в інших містах. Нормованому розподілу підлягали найнеобхідніші продукти, а в роки голодору навіть картопля видавалася за картками.

До пріоритетних соціально-професійних категорій продовольчого забезпечення належали промислові об'єкти, кваліфіковані робітники, технічний персонал, іноземні фахівці — професори, інженери, техніки, робітники, які працювали над спорудженням радянських фабрик. На них сподівалися засновники Торгсину, щоб максимально вилучити валюту, а в Україні працювало понад 4 тис. іноземних спеціалістів. Вони мали стати основними клієнтами «Торгсину» та іншої контори з обслуговування іноземців — «Інснабу». «Соціалістичний пролетаріат», тобто індустріальні робітники, не належали до основного контингенту торгсинівських магазинів, позаяк підлягали жалюгідному, але нормованому картковому забезпеченню хлібом, крупами, цукром. Існувало чотири пільгових групи карткового постачання: особлива, перша, друга і третя, кожна з них мала елітний список працюючих робітників та службовців. В Україні протягом 1932 — першого кварталу 1933 р. централізованим постачанням було охоплено 7,3 млн осіб, з них робітників — 3,5 млн, службовців — 3,8 млн⁴⁰⁵. Нормоване продовольче постачання мали лише робітники, а не члени їхніх родин. Комерційна торгівля функціонувала, але «комерсантом» була держава, яка маніпулювала цінами, спрямовувала товарні маси, стимулювала ними одну частину населення, а іншу позбавляла елементарного харчування. Воєнно-муніципальний принцип періоду громадянської війни продовжував діяти, а влада перебувала в стані перманентної війни з суспільством. За нормативними цінами

можна було придбати у 1932 р. кілограм житнього хліба за 10 коп., за державно-комерційними, тобто регулятивними, 50 коп.⁴⁰⁶, а на «чорному ринку» вони сягали астрономічних величин. Отже, враховуючи загальну кількість централізованого забезпечення робітників та службовців — 7,3 млн, тобто чверть населення України, можна вважати їх відносними клієнтами магазинів торгсину. Централізоване продовольче забезпечення означало дивну форму сталінського заощадження продовольчих ресурсів держави з метою їх експорту та мобілізації валюти, а з іншого боку неспроможність колгоспно-радгоспної системи подолати зернову проблему. Колгоспи не стали соціалістичними «фабриками зерна», виявилися нездатними забезпечити хлібом міське та сільське населення, особливо в умовах неадекватного форсування темпів індустріалізації і системного занепаду сільського господарства, яке переживало стадію чергової революційної модернізації. Робітники і службовці, які не потрапили до категорії централізованого забезпечення продуктами за картками, ставали в чергу до магазинів торгсину за дефіцитними хлібом та крупами, якщо мали золото, діаманти, срібло, валюту.

Основним постачальником побутового золота було міське та сільське населення, яке опинилося в межах соціальної резервації. Його примушували виконувати грошову та натуральну повинність (податки, самообкладання, хлібозаготівельні плани, позики індустріалізації тощо). Історики з'ясували особливості здійснення хлібозаготівель, показали карально-репресивний механізм масового позбавлення українських селян хліба та іншого продовольства, особливо шляхом запровадження так званих «чорних дошок», які означали типову соціально-адміністративну резервацію для селян. Їх цілком свідомо позбавили хліба, круп, борошна та інших продуктів харчування, відтак залишили без засобів існування. Придбати вилучений у них хліб можна було лише в Торгсині в обмін на золото, тому що виїзд українським селянам за продуктами до інших республік був категорично заборонений. Селянам не продавали залізничних квитків, тому що була відповідна директива ЦК ВКП(б) та особисто Сталіна. Український селянин був приречений на голодну смерть. Внутрішня (наявність чи відсутність довідки-дозволу на виїзд від сільської ради, паспорту, посвідчення студента, червоноармійця, режим «чорних дошок», загороджувальні загони ДПУ та міліції, заборона продажу залізничних квитків, примусова організація праці в колгоспах) та зовнішня (відмова радянської держави від допомоги міжнародних громадських організацій, політична змова провідних країн світу з керівництвом СРСР про замовчування факту голоду) ізоляція не залишала шансу на порятунок від голодної смерті, окрім Торгсину. Вхід до них був вільним, а доступ до продуктів — винятково в обмін на побутове золото, валюту, діаманти. Торгсинівська статистика зосереджена переважно в архівних фондах відповідних державних органів влади, тому що офіційних бюлетенів не видавалося, не висвітлювала питомої ваги селянського побутового золота, але саме багатомільйонне сільське населення України було основним постачальником побутового золота торгсину. Селяни, судячи зі спогадів очевидців та жертв голодомору, здавали до приймальних пунктів монети царського карбування, сержки, нагрудні хрести. У 1897 р. було випущено 50,1 млн золотих монет різного номіналу, переважна частина яких була конфіскована більшовиками, а в насе-

лення залишилося понад 7 млн⁴⁰⁷, тобто в міщан та селян, але навіть для 24 млн сільського населення вірогідність їх посімейного розподілу незначна: по одній монеті з лишком на родину. В українських селах залишалася певна частина колишніх поміщиків, позбавлених землі та майна, яких наприкінці непу налічувалося близько 5 тисяч, тобто майже кожний шостий порівняно з 1917 р., але їх у 1928–1929 рр. було депортовано за межі УСРР. Отже, клієнтами Торгсину, крім іноземців, могли бути різні верстви міського та сільського населення: позбавлені карткового постачання робітники і службовці, колишні «непмани», заможні селяни, у яких збереглися золоті монети, ювелірні вироби з коштовних металів, діаманти, антикваріат, валюта. Інколи їх знаходили голодні селяни, працюючи на городі. «Весною копали на городі висланого Калашника, — згадувала мешканка с. Верхня Криниця Василівського району Запорізької області Г. Кобилкіна, — і я знайшла там золотий хрестик завбільшки з долоню. Тато здав його в Запоріжжі, дали за нього пуд муки та 20 кілограмів цукру. Вижили. А люди вмирали. Помер свекор, а влітку, коли вже, можна сказати, діждались нового врожаю, і свекруха померла»⁴⁰⁸. Торгсинівського хліба вистачало далеко не кожному, тому що його могли позбавити «працівники ДПУ», які вишукували «шпигунів» біля магазинів та приймальних пунктів.

Торгсинівська система реагувала винятково на матеріальні цінності її клієнтів, не беручи до уваги їх соціальне чи національне походження. Обмін побутового золота на продукти харчування розпочався восени 1931 р., тобто одночасно з масовим вилученням хліба в українських селах. Організаційна структура та мережа магазинів торгсину в Україні відносилися до всесоюзної контори на чолі з її уповноваженим, який одночасно представляв Московську контору. Її філіали діяли в Одесі, Харкові, Києві, які започаткували становлення всеукраїнської контори, але як складової частини всесоюзної системи «Торгсин», тобто територіальної, а не автономної господарської одиниці. 30 січня 1932 р. виникло Дніпропетровське відділення, яке з 1 квітня було реорганізоване в облконтору з власними магазинами в сільських районах, згодом Харківська контора, а 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада при РНК УСРР прийняла постанову «Про утворення Всеукраїнської контори Торгсину». Фактично її мав кожний обласний центр УСРР: Харків, Дніпропетровськ, Вінниця, Донецьк, Київ, Чернігів, Одеса. Всеукраїнська контора Торгсину підпорядковувалася уповноваженому Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, тобто була його всесоюзним філіалом на території УСРР. Вона обслуговувала іноземні представництва в Україні, туристів, судна, які прибували до чорноморських портів з різними делегаціями. 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, враховуючи актуальність Торгсину, створило в структурі ЦК партії посаду управляючого облконторами, а директорів великих торгсинівських магазинів прирівняло до обкомівської номенклатури⁴⁰⁹. Система Торгсину в Україні збільшила кількість магазинів протягом голодомору: весною 1932 р. вона мала 26, восени того року 50, наприкінці серпня 1933 р. 255 магазинів, з них в Харківській — 47, Київській — 58, Одеській — 42, Вінницькій — 46, Дніпропетровській — 27, Чернігівській — 20 та Донецькій — 11 магазинів⁴¹⁰. Найменша кількість магазинів двох останніх областей пояснюється їх пізнішим створенням та реорганізацією протягом другої половини 1932 р., але в Україні на кожні два-три райони

припадав один магазин. Їх організовували переважно в тих районних центрах, які мали найкращий транспортний зв'язок з навколишніми селами. Наприклад, Коростенське відділення Київської контори Торгсину мало власну мережу в Овручі, Олевську, Малині, тісно пов'язаних залізницями. Сталінське гасло «Кадри вирішують все» певною мірою стосувалося і системи Торгсину. У 1932 р. керівниками контор, директорами магазинів, бухгалтерами, працівниками приймальних пунктів золота було 1420 осіб, з них вищу освіту мали 32, решта «нижчу», тобто на рівні 3-х класів початкової школи. Серед торгсінських кадрів переважали євреї, другої сходинки посідали українці, третьою росіяни. Співробітників Торгсину часто звільняли з роботи за «обважування», спекуляцію, відверту крадіжку продуктів, фальсифікацію бухгалтерських документів, самочинне підвищення цін на товари, за приховування фактично прийнятого від населення побутового золота та зданого до Держбанку.

Організаційно та функціонально система Торгсину була підпорядкована конкретним завданням: мобілізації валюти, золотих монет та побутового золота. Вона не переслідувала політичної мети, тобто експропріації майна так званої непманської буржуазії, приватних підприємців, значна частина яких покинула країну, а решта соціально трансформувалася в «совграждан». Технологічна залежність СРСР від країн Заходу штовхала політичне керівництво на цинічну за принципами і злочинну за наслідками форму вилучення побутового золота. «В період реконструкції нашого народного господарства, — наголошувалося в звіті НК РСІ, — коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (каблучки, сережки, браслети, хрести і т.д.) в руках утримувачів — вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи «торгсину» і направити на службу інтересам пролетарської держави»⁴¹¹. Створення цієї дивовижної системи масового вилучення золота було цілком свідомим, а для її поштовхування обрали злочинний принцип позбавлення населення хліба та інших продуктів харчування, відтак здійснення соціально-психологічного впливу на «утримувачів» золотих монет, сімейних реліквій, весільних каблучок тощо.

Для селян застосовували адміністративний та карально-репресивний механізм масового позбавлення засобів існування (хліба, круп, борошна, картоплі), вирощених ними у власному господарстві. Для міського населення діяв інший принцип стимулювання золотозаготівель: шляхом зменшення денної норми забезпечення хлібом. Наприклад, лише скорочення на 100 грам норми хліба для дітей дало «економію» по Києву на 29 тонн. Зменшення норм постачання хлібом по лінії споживчої кооперації, торкнулося третини населення Києва та приміської смуги, яке мало власне гордництво, молочну худобу. Робітничим кооперативам було категорично заборонено видавати «заборні книжки» тим особам, що мали «зв'язок з селом», тому селянські родини втратили можливість отримання хліба за продкартками, які належали їхнім родичам в містах. Хлібні картки діяли лише на території Києва, а за його межами ставали недійсними. 14 лютого 1932 р. міськрада зменшила постачання хліба для киян на двісті тон.

Чиновники міського відділу постачання боролися з так званими «мертвими душами», тобто з незаконними власниками хлібних карток, притягаючи їх до відповідальності. Деякі представники партійно-радянських органів влади Чернігівської області продали приватним особам весною 1933 р. близько 4 тонн хліба за валюту та золото, а на одержані кошти купили для себе дефіцитні промислові товари⁴¹².

Радянська влада заборонила «селянам-саботажникам» вивозити зерно до млинів для помолу. 21 серпня 1932 р. Київська міськрада дозволила сільським радам видавати дозвіл лише колгоспникам для помолу 20 кг збіжжя жита та пшениці, а також «... одноосібникам, які акуратно виконують свої зобов'язання по хлібозаготівлям в розмірі не більше 16 кг харчових культур пересічно на їдця на місяць»⁴¹³. Створювався штучний дефіцит хліба в українському селі для соціально-психологічного тиску на власників побутового золота, підштовхуючи їх до приймальних пунктів системи торгсину.

Мережа магазинів Торгсину, яка протягом року зросла у 8 разів, не могла подолати велетенських черг голодних людей за хлібом. Наприклад, Київська облконтора Торгсину мала 1 січня 1933 р. 13, в липні — 55, в серпні — 58 магазинів⁴¹⁴, але біля них завжди стояли десятки і сотні мешканців, сподіваючись на отримання хліба. На території Києва, крім магазинів, знаходилося 17 дрібних торгсинівських лавок, а їх організаційна мережа охоплювала всю область: Білоцерківське відділення (Б. Церква, Рокитно, Фастів, Тараша, Сквир); Уманське (Умань, Монастирище, Погребище, Тальне); Смілянське (Сміла, Златопіль); Богуславське (Богуслав, Корсунь, Кагарлик); Черкаське (Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Канів, Мошна, Переяслав); Житомирське (Житомир, Радомишль, Володарськ), Шполянське (Шпола, Звенигородка, Городище); Новоград-Волинське (Н.-Волинськ); Коростенське (Коростень, Малин, Овруч, Олевськ, Ємільчино); Чорнобильське (Чорнобиль). Це золоте павутиння висмоктувало селянське побутове золото — весільні каблучки, хрести, сережки тощо, але голодні люди тягнулися до торгсинівських магазинів, тому що їхні ціни в роки голодомору 1932–1933 р. були у 40–60 разів меншими від комерційних⁴¹⁵. 1 червня 1933 р., тобто в апогей голодомору, Київська облконтора мала 18 відділень, 54 магазини, з них лише у Києві 18⁴¹⁶, однак вони не могли зменшити черги за хлібом. На «чорному ринку» селяни, які наважилися купити хліб в обмін на валюту, арештовували за спекуляцію та саботаж хлібозаготівель, тому «утримувачі» золотих монет та золотих сережок обирали Торгсин. Якщо магазин не мав хліба чи борошна, то біля нього не було й черг.

Кількість магазинів залежала від наявності вільних і дрібних помешкань в центрі міста, від контингенту покупців та власників коштовного металу, від достатньої кількості продовольчих та промислових товарів, кваліфікованих продавців. Протягом першої половини 1933 р. в Києві було 15 торгових закладів Торгсину, з них 6 магазинів та 9 лавок, а по районах області — 7 універмагів та 9 кіосків. Облконтора Торгсину мала один магазин на Хрещатику та п'ять на околиці міста. Приймальних пунктів побутового золота було по Києву 17, тому біля них постійно накопичувалися черги — від 150 до 200 осіб⁴¹⁷. Уповноважений ЦК КП(б)У по перевірці роботи Торгсину Київської області І. Красновський доповідав керівництву про те, що «... завдяки обмеженій площі пунктів

25–30% бажаючих здати валютні цінності, повертаються і залишаються на наступний день»⁴¹⁸. Наприклад, магазин № 1 по вул. Хрещатик працював в одну зміну з десятої ранку до сімнадцятої години дня, а після 15.30 вхід до магазину припинявся, позаяк він був «битком набитий людьми». Для збільшення пропускної здатності «носіїв золота», обконтора відкрила на Хрещатику 4 магазини, витративши на їх ремонт 120 тис. руб., дотримуючись китайського та французького стилю оформлення самого помешкання⁴¹⁹. Якщо для українських селян золоті грами були надією на виживання, то для торг синівської і партійно-радянської номенклатури — джерелом збагачення. Дзеркальні двері торгсинівських магазинів виявилися не фізичним бар'єром між владою і суспільством, а морально-етичним, за якими творилися обман голодних людей, крадіжки продуктів, золота, коштовностей. Весною 1934 р. органи ОДПУ викрили групу хабарників, крадіїв, зловмисників, яка діяла в господарських органах та відділеннях торгсину Києва. Серед арештованих та засуджених виявилися: директор Госпоб'єднання Київського облвиконкому Г. Чернов, котрий привласнив частину товарів, придбаних у торгсині для об'єднання; завідувач торгвідділу Госпоб'єднання М. Тикочинський, що займався спекуляцією торгсинівського борошна; торговий агент А. Гольдштейн — скуповував «на чорній біржі» торгсинівські бони на суму 10 тис. руб.; С. Качан — займався валютними спекуляціями, скупкою золота і діамантів⁴²⁰. На лаву підсудних потрапило 77 працівників госпорганів, а секретаря Київського обкому КП(б)У І. Мусульбаса та голову Київського облвиконкому М. Василенка «притягнули до відповідальності» за те, що вони «покривали злочинну і протиправну діяльність працівників» Госпоб'єднання. Найжахливіший злочин — крадіжка хліба у голодних.

Працівниками торгсинівського прилавку були різні за освітою, професією та моральним обліком люди. Вони, судячи з протоколів «чисток» кадрового складу, не виявляли елементарного співчуття до голодних і виснажених селян. За друге півріччя 1931 р. було звільнено майже половину продавців, касирів, бухгалтерів, які працювали в торгсині. Принадою, яка заохочувала до роботи в магазинах Торгсину різних хапуг та пройдисвітів, був їхній «продпайок». Варто було обмежити його асортимент та зміст протягом першої половини 1932 р., як одразу магазини почали залишати касири, «товарознавці», продавці. 2 червня 1932 р. довелося повернути продпайки для всіх працівників системи Торгсину⁴²¹. Продпайок мав такий перелік продуктів та товарів: масло вершкове — 1 кг, копчення — 1 кг, борошно пшеничне — 3 кг, макарони — 2 кг, рис — 1 кг, консерви рибні — 3 банки, оселедці — 1 кг, сир голландський — 1 кг, чай — 100 грам, цукор — 1 кг, мило господарче — 1 кг, туалетне мило — 2 бруски⁴²². Київська Контрольна комісія Робітничо-Селянської Інспекції вважала видачу пайків співробітникам торгсину «розбазарюванням фондів», тому заборонила їх видачу. 4 лютого 1933 р. голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин» М.І. Шкляр розпорядився видати продпайок за січень, нехтуючи заборобою КК РСІ від 27 грудня 1932 р., а наповнення пайка виглядало переконливо: борошно 2 кг, цукор 2 кг, вермішель 2 кг, масло вершкове 2 кг, олія 1 літр, копчення 2 кг, консерви 2 банки, мило 1 кг, а разом 21,4 торгсинівських карбованця⁴²³. Для голодних селян України подібний набір продуктів міг лише приснитися.

Переважна більшість торгсінівських працівників були «соціально чужими», тобто займалися крадіжкою товарів, спекуляцією, «обважуванням» клієнтів магазину, підробкою бухгалтерських книг тощо. Продавцями магазину № 1 на Хрещатику були колишні власники торгових закладів, які протягом 20-х рр. не сплачували податки, а в роки голодомору «зухвало відносилися до покупців», мали «зв'язок із спекулянтами», «розбазарювали дефіцитні продукти». Наприклад, з посади «інспектора по лому золота» І. Полянського було звільнено за те, що він «не забезпечив і нездатен забезпечити організацію пунктів прийому валюти, коштовностей»⁴²⁴. Звільненню підлягали також і прийомщики побутового золота, які оцінювали пробу золотих виробів, принесених мешканцями міста та селянами. Колишні ювіліри, як зазначалося в протоколах кадрових чисток торгсину, дозволяли «грубе ставлення до здавальників коштовностей»⁴²⁵. За «зв'язок із спекулянтами» звільнили весь штат магазину № 6 на Хрещатику, а загалом було звільнено по Києву 305 осіб, що становило 19% працівників системи торгсину. Для одних голод став нестерпним випробуванням, для інших засобом наживи.

В магазинах торгсину був широкий асортимент промислових товарів, починаючи від готового одягу, взуття, текстилю, посуду з «виглядом на Кремль» та завершуючи цитрусовими і різними напоями. Вони досить вичерпно і яскраво висвітлені в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Голодних людей не цікавили ні гумові галоші, ні кремлівські вежі, ні цейлонський чай. Вони чекали хліба, борошна, солі, круп. Продовольча група, а не тульські самовари, становила 72% суми реалізованого товару протягом першого кварталу 1932 р., а восени того ж року 89% загального товарообороту торгсінівських магазинів⁴²⁶.

Нахабним вилученням церковного золота більшовики займалися в роки революції та протягом 20-х рр., здираючи позолоту з церковних храмів та іконостасів. Забрати побутове золото в населення було набагато складніше, тому вирішили скористатися дефіцитом, а для селян штучним голодомором, позбавивши їх хліба та продуктів харчування. Вони мали їх купувати лише в торгсинах за побутове золото та монети царського карбування, золоті злитки, ювелірні вироби, золото-пісок, самородки. Їх приймали «золотих справ майстри», які мали досвід роботи в ювелірних салонах дореволюційної та непівської доби. Якщо золоті предмети були оздоблені іншими матеріалами, то їх механічно вилучали, а сережки, корпус годинника, хрестики, каблучки, перстні ставали золото-брухтом. Для киян і селян, які здавали побутове золото, воно мало, крім матеріальної, і духовну цінність — сімейну реліквію, а для ювеліра приймального пункту торгсину лише сировину для виконання фінансового планового завдання.

Отриманий від голодних людей коштовний матеріал піддавали механічному, а за необхідності лабораторному аналізу: робили надріз рашпілем, кололи голкою, обробляли кислотою. Внаслідок такої торгсінівської екзекуції встановлювалася проба золота, хоча її визначали «на око». Від населення приймали за однією пробою, а здавали до Держбанку за іншою. Через деякі приймальні пункти щодня проходило 400–500 осіб, тому на різниці проб колишні ювеліри «непівського ренесансу» мали вагомий зиск. Джерелом наживи була різниця між реально прийнятим від населення золотом та зданим до банку,

тобто так званий «припек». Затримка в реалізації тривала декілька тижнів, тому «припек» за січень–лютий 1932 р. коливався від 23 до 374 кг по магазинах Торгсину в УСРР⁴²⁷. Фальшування бухгалтерських документів було тоді поширеним явищем. Приймали коштовну річ, яка реально важила більше, а ставили іншу вагу або пробу. Підробка відбувалася на стадії здавання до банку. Наприклад, загальна вага лотка, у якому було золото, становила 23 кг, а в документі було зафіксовано 2,3 кг. Одна кома, яку заздалегідь було передбачено між цифрами, давала торгсинівському ювелірові «припек» 20 кг чистого золота.

Відверте пограбування селян відбувалося на периферії, де контроль був послаблений. За деякими підрахунками дослідників, «припек» у 1933 р. досяг 7 тонн чистого золота⁴²⁸. Неймовірна цифра обкрадання голодних людей, над яким двічі познушалися: спочатку позбавили хліба та харчів, а тоді змусили купувати його за побутове золото. Агенти Торгсину приймали його по селах та дрібних містечках, у яких не було приймальних пунктів. Зарплата прийомщиків залежала від кількості пропущених за місяць осіб, а норма сягала 4200 здавальників, тобто близько 160 на день.

Золото від населення приймали за ціною 1 руб. 29 коп. за грам, а срібло 1 руб. 04 коп. за грам. Протягом 1931 р. система торгсину мала 6 млн руб., але за рахунок активної валюти, тобто від іноземних туристів, матросів, перекази. Побутове золото почали приймати з січня 1932 р., а валютний план становив 49,2 млн руб. За три квартали 1932 р. Київська контора здобула ефективної валюти на суму 547 тис. руб., скупка монет дала 233 тис. руб., обрядове золото 376 тис. руб., а від здійснення зовнішніх економічних операцій — 418 тис. руб., тобто разом 1,5 млн руб.⁴²⁹ Отже, якщо взяти за основу вартість одного грама золота та поділити на неї суму загальної виручки, то матимемо вагу монет — 181 кг, а так званого золото-брухту 292 кг. Це лише за січень–вересень 1932 р., а заготівельною сировиною були не пшениця або ячмінь, а чисте золото.

В архівному фонді «Торгсину» УСРР зберігся річний звіт за 1932 р., матеріали якого дозволяють показати рух золотозаготівель, тобто скупку побутових золотих речей та монет. За перший квартал 1932 р. приймальні пункти закупили 78,1 кг золотих монет, за другий квартал — 103,5 кг, протягом третього — 60,4 кг, а за четвертий, крім грудня місяця, — 74,3 кг, тобто разом 316,3 кг. Помісячно золота лихоманка відбувалася таким чином: за січень «заготовили» 20 кг, за лютий — 21,6 кг, за березень — 36,5 кг, за квітень — 44,3 кг, за травень — 40 кг, за червень — 19,2 кг, за липень — 10,4 кг, за серпень — 9,4 кг, за вересень 40 кг, за жовтень 56,4 кг, за листопад 17,9 кг⁴³⁰. Спад купівель золотих монет приймальними пунктами протягом літа був зумовлений не появою хліба нового врожаю, бо тоді мережа торгсину «сиділа без борошна, круп, жиру», а іншими обставинами: селяни перестали здавати до торгсину монети старого карбування. Вони жилися «дарами природи», які не завжди рятували їх від голодної смерті, почасти пришвидшували її. Динаміка надходження побутового золота віддзеркалює певні стадії розвитку голодомору, його трагічні і руйнівні наслідки. Зимово-весінній період 1932 р., упродовж якого голодувало понад 8 млн осіб, вирізнявся зростанням скупки золотих монет на приймальних пунктах, а літній період показав зменшення, осінній знову мав тенденцію до збільшення. Наприкінці 1932 р. почали масово приймати срібло, але воно не мало такого ефекту як золото.

Золото-брухт, тобто сережки, каблучки, хрести, почали з'являтися на прилавках приймальних пунктів торгсину Києва з лютого 1932 р. До них протягом лютого принесли 10,8 кг, березня — 38,3 кг, квітня — 65 кг, травня — 64,5 кг, червня — 44,6 кг, липня — 29,3 кг, серпня — 18,7 кг, вересня — 63,3 кг, жовтня — 61,6 кг, листопада — 10,7 кг золота⁴³¹. Весною 1932 р. голод охопив 13 районів Київщини, які були віднесені до категорії «важких», тому золота крива заготівель стрибнула вгору, а влітку сповзла вниз; восени, коли хліб вилучили майже повністю, селяни почали виносити побутове золото з домівок до районних приймальних пунктів.

Основним постачальником побутового золота було населення Києва та приміської смуги. Торгсини Києва почали першими приймати золото, а населення більше довіряло владному і великому адмінцентрові, хоча зручніше було здавати за місцем проживання — до одного із відділень. За перший квартал було куплено 78,5 кг монет та 85,3 кг побутового золота, з них Київ прийняв 78,2 кг монет та 59,7 кг побутових золотих речей⁴³². Периферія здала 0,3 кг монет та 25,6 кг побутового золота. Перший квартал був початковим періодом закупівель золота. За квітень-червень 1932 р. зібрали в Києві та області 125,1 кг монет і 221 кг золота, з них відділення дали 21,7 кг монет та 23,2 кг коштовного металу. Приймальні пункти Києва купили 103,5 кг монет старого карбування та 198,4 кг сережок, нагрудних хрестів, каблучок. Літній період позначився спадом закупівель побутового золота: населення принесло до приймальних пунктів 78,2 кг монет (по Києву 60,4 кг, периферії 17,8 кг), а обрядового золота 120 кг (93 кг Київська контора, 28,6 кг відділення). Четвертий квартал видався для Торгсину Київської області найпродуктивнішим: було скуплено 156 кг монет та 142 кг побутового золота, а периферія дала 16,3 кг монет та 62 кг золото-брухту, а разом — 172,3 кг монет та 204 кг обрядового золота⁴³³. За грамами та кілограмами побутового торгсинівського золота була селянська сімейна обрядовість (весілля, хрестини, родини), з якою певною мірою були пов'язані коштовності (сережки, каблучки, хрестики), відтак втрачалися сімейні реліквії, зв'язок поколінь.

У 1932 р. міська та обласна контори Київщини зібрали «вагомий врожай» золота» 455 кг монет старого карбування та 633,6 кг обрядового золото — сережок, весільних обручок, хрестів тощо. Вони назавжди втратили їх духовну цінність, перетворившись на брухт.

Виконання валютного плану було для приймальних пунктів торгсину понад усе, тому ніхто не думав про духовне, про святе, дбаючи винятково про збільшення валютних рублів. Вони реалізовувалися через систему торгсину. За 1932 р. було придбано понад 1 млн крб. «ефективної валюти», з них Київ дав 903 тис. руб.⁴³⁴, але ця сума становила половину планового завдання. Валютні перекази сягнули 1,8 млн руб., з них Київ реалізував 1,5 млн руб.

Мобілізаційні функції Торгсину, незважаючи на відносне недовиконання захмарних фінансових планів, виявилися дуже продуктивними. Система, яка спиралася на штучний дефіцит товарів, діяла, але ціною насилля над сумлінням народу. Голод змушував його віддавати коштовності, які зберігали на «чорний день». Він настав — жадливий голодомор в українських селах. Селяни принесли до Торгсину монет старого карбування на суму 585 тис. руб., побутового золота

на 815 тис. руб., а разом 1,9 млн. руб., з них Київська мережа торгсину мала 1,1 млн руб. Від неї вимагали виконання валютного плану — 4,4 млн руб., враховуючи різні джерела надходження, але вдалося досягти лише 3,5 млн руб.⁴³⁵ Обласна контора торгсину запланувала дати 6,6 млн крб. Апетит на дармову валюту зростав, а по селах масово гинули селяни, не маючи харчів, продавши коштовності, якщо мали, але не завжди отримували за них належний товар.

Грошові перекази, які надходили до Києва від родичів та знайомих, номінально були мізерними, а сумарно доповнювали валютні резерви держави. За січень 1932 р. кияни одержали грошових валютних переказів на суму 39984 руб., за лютий — 39972, за березень — 64739, за квітень — 87051, за травень — 46953, за червень — 76417, за липень — 77595, за серпень — 70620, за вересень — 150859, за жовтень — 86035, за листопад — 8490, а разом — 748755 руб.⁴³⁶ Судячи з річного звіту торгсину за 1932 р., кияни одержали 1,5 млн крб. переказів. Валюта потрапляла спочатку до Держбанку, а до адресата доходила через декілька тижнів, а бувало «губилася». За валюту можна було безпосередньо купувати промислові та продовольчі товари в магазині торгсину, але за власниками уважно спостерігали співробітники ОГПУ, намагаючись виловити шпигунів та диверсантів. «7 серпня 1932 року. — інформував голова торгсину Сташевський, — до нашого магазину № 3 в Києві прийшов працівник Київської обласної міліції т. Бейгул Семен Григорович, і там в конторі піддав персональному обшукові затриманих ним наших покупців, припинивши обшук лише після наполегливих вимог зав. магазином»⁴³⁷. Покупців арештовували за те, що вони отримували грошові перекази із-за кордону, вимагали від них зізнання, позбавляли вже куплених продуктів. 13 грудня 1932 р. директор магазину № 6 повідомляв Київську контору Торгсину про таке: «До магазину підійшли троє невідомих громадян, зупинили покупця, який виходив тоді із магазину, і наказали йому йти за нами. Покупець передав борошно своїй дружині і пішов за ними. На цю мить на вулиці вилаштувалася велика черга і я побачив, що серед натовпу стався переполох і в магазині не стало жодного покупця. Я вибіг на вулицю, підбіг до них і на моє питання, куди і навіщо вони ведуть покупця, вони відповіли, що вони відповідають за свої дії. На мою вимогу показати документи, вони відповіли, що вони агенти ГПУ і відмовилися показувати документи. Я запросив їх для з'ясування особистості в магазин, викликав ГПУ. Після цього пом.нач.міліції т. Крайзерт склав протокол і викликав мене і т. Тверського і продавця Гуревича»⁴³⁸. Дійсно, член КП(б)У Поліновський був директором магазину № 6 в м. Києві, а його співробітниками були швейцар Тверської, продавці Гуревич та інші, яких у 1933 р. звільнили з роботи «за зв'язок із спекулянтами». Валюта та товарні ордери, які мали кияни та селяни, не давала гарантії на купівлю хліба чи борошна, тому що треба було вистояти чергу, оминати агентів ГПУ, повернутися живим до села.

Золота лихоманка 1932 р., враховуючи мережу Торгсину в СРСР, дала 21 тонн чистого золота на суму 26,8 млн руб., а срібла придбали 18,5 тонн на суму 300 тис. руб.⁴³⁹ Золотим та діамантовим дощем для системи Торгсину виявився 1933 рік. Масова смертність селян, епідемія тифу, голод серед частини міського населення, активізували захисні функції людини, яка шукала поря-

тунку, намагалася вижити, тому золото втратило цінність, позаяк на кону стояло її життя або смерть. Торгсінівські чиновники скористалися трагедією селян, збільшивши обсяги золотозаготівель. Валютний план торгсину 122 млн руб. розвертали між конторами. Всеукраїнська контора одержала план 28 млн руб., а Московська — 29 млн руб., хоча мала значно більші «поклади» побутового золота⁴⁴⁰. За джерелами надходження коштів його розподілили таким чином: від реалізації побутового золота планували одержати 26 млн, від скупки монет — 22 млн, скупки срібла — 40 млн, від грошових переказів — 14 млн. руб. Київська облконтора одержала планове завдання першого кварталу 2,5 млн руб.⁴⁴¹ Москва, яка мала могутній соціально-економічний потенціал для скупки золота, виконувала майже однакове завдання, а Ленінградська — в 2 рази менше від України. Ця обставина, на переконання російської дослідниці О.А. Осокиної, доводить той факт, що керівництво СРСР знало, які «регіони будуть голодувати»⁴⁴². Воно справді знало, тому що голова Раднаркому України В.Чубар та голова ВУЦВКу Г. Петровський інформували Сталіна у червні 1932 р. про масовий голод в Україні, яким було охоплено понад сто районів України. Політична номенклатура була переконана: голодний селянин принесе золото до торгсину.

За дев'ять місяців 1933 р. Всеукраїнська контора торгсину «заробила» 20,8 млн валютних рублів, а за четвертий квартал «заготовила» 4,3 млн, тобто разом понад 25 млн руб.⁴⁴³ Київська облконтора, а її основну базу становила Київська міська контора торгсину, хоч і не виконала завдання першого кварталу, але за 9 місяців «викачала» з населення коштовностей та валюти на суму понад 5 млн руб., що на 800 тис. руб. більше від столичного Харкова⁴⁴⁴. Загальна сума валютних коштів, заготовлена торгсином, не розкриває грандіозної афери, до якої вдалася радянська держава. Питома вага золота серед валютних надходжень становила в УСРР 43,5%, тобто 10,7 млн руб., срібла 17,9% або 4,4 млн руб., інвалюта 10% — 2,5 млн руб., грошові перекази 26% — 6,6 млн руб., а обслуговування іноземців в портах 753 тис. руб., що не перевищувало 3%⁴⁴⁵. Якщо взяти вартість купленого золота та монет, яка сягала в Україні близько 11 млн руб., то, враховуючи ціну одного грама, матимемо 8,5 тонн чистого золота. Протягом 1933 р. Київська облконтора скупила коштовностей на 5 млн руб., серед яких золото посідало 4 млн руб., отже у ваговому еквіваленті було заготовлено 3,1 тонн. Побутового золота було більше від монет старого карбування в приймальних пунктах торгсину: першого було скуплено на 5,9 млн руб., другого на 4,7 млн руб.⁴⁴⁶ За 1933 р. приймальними пунктами системи Торгсину в СРСР було заготовлено 44,9 тонн золота на суму 58 млн руб.⁴⁴⁷, з них Всеукраїнська контора дала 8,5 тонн золота, тобто п'яту частину всесоюзного, але в УСРР було лише 7 областей.

Скупка діамантів дозволялася в Москві, Харкові та Ленінграді. Їхня вартість була дуже високою, якщо порівнювати із скупкою золота в торгсинах. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 руб. за карат. Їх відвозили до Держбанку під охороною міліції. За чотири місяці «діамантових операцій» 1933 р. було куплено коштовних камінців на 600 тис. руб., з них 243 тис. реалізовано за кордоном, де також діяла мережа Торгсину⁴⁴⁸.

Здавши до приймального пункту золоту сережку чи монети, їх власних одержував номерну квитанцію, з якою звертався до каси за торгсинівськими грішми: бонами, товарними ордерами. У 1933 р. впровадили іменні заборні книжки, тобто за принципом хлібних карток, які мали відривні талони. Копійки або карбованці, які значились на торгсинівських товарних ордерах, мали міцний обмінний курс. Він коливався в Україні від 45 до 55 руб. «совзнаками» за один торгсинівський рубль⁴⁴⁹.

Наявність довгих черг біля магазинів торгсину свідчила про «отоварення» бонів, ордерів, забірних книжок. Селяни купували переважно хліб, борошно, крупу тарою — 1 пуд 20 фунтів. Існувала також таємна інструкція: «Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів»⁴⁵⁰. Дефіцит продовольчих товарів породжував спекуляцію, заборгованість торгсину перед покупцями, які здали для отоварення заборні книжки. В магазинах торгсину борошно коштувало 25 коп. за кілограм, пшона 12 коп, а на «чорному ринку» в сотні раз дорожче. На початку січня 1933 р. всесоюзне об'єднання «Союзмука» завезло для Торгсину Києва 1040 т борошна, але його було мало. За січень 1933 р. було продано товарів на суму 157 тис. руб., з них хліба — на 125 тис. руб., за лютий — 188 тис. руб., а хліба — на 145 тис., за березень — 280 тис., з них хліба 205 тис. руб.⁴⁵¹ Селянин не купував кетову ікру, яка коштувала 1 руб. 70 коп., тобто більше одного грама золота, а борошно, бо на таку суму міг придбати 8,5 кг. борошна. Пляшка горілки коштувала в Торгсині 60 коп., тобто 3 кг борошна. Ті, хто не мав ні золота, ні срібла, ні діамантів, знімали золоті коронки із власних зубів, щоб обміняти на хліб. ««5 червня цього року, — писав у 1933 р. М. Коен в листі до Київської контори Торгсину, — лікар вирвав мені зуба, котрий проживає по вул. Пятакова, 24 і я приніс в магазин, там, де приймають брукт. Я взяв книжку і одержав 140 кг борошна житнього в магазині № 2 і в магазині № 3 купив 70 кг борошна. Видали мені довідку на право перевезення до Проскурова та Умані. Забрали борошно і довідку, а тому прошу директора дати розпорядження видати мені 3 мішки борошна — 210 кг»⁴⁵². Таких випадків зухвалого позбавлення хліба та борошна, купленого в торгсинах, було безліч в Україні.

Наприкінці 1934 р., коли торгсинівська система почала зменшувати золото-заготівельні оберти, хоча голод не покидав українське село, влада скасувала карткову систему забезпечення населення печеним хлібом, борошном та крупами. 7 грудня 1934 р. ЦВК СРСР скасував дуже високі комерційні ціни та надто занижені нормовані (карткові) роздрібні ціни, впровадивши з 1 січня 1935 р. єдині поясні державні роздрібні ціни на ці продукти харчування⁴⁵³. Постанова передбачила розширення мережі хлібопечення та роздрібної торгівлі. Українські області були віднесені до другого і третього поясів, відтак селянин, колгоспник, якщо мав гроші, міг купити кілограмовий житній буханець за 90 коп. у магазинах Київської, Харківської, Донецької, Чернігівської, Вінницької областей та МАСРР, а за 1 крб. у Дніпропетровській, Одеській. Пшеничний хліб та крупи виявилися набагато дорожчими, а продуктовий кошик, тобто по одному кілограму печеного хліба, борошна пшеничного, пшона, гречки, манки, ячної, вівсяної, макарон, рису, коштував 35–36 руб. Це лише за 9 кг, а пересічна місячна прожиткова норма, яка була встановлена у 1929 р., сягала 16 кг бо-

рошна, 16 кг картоплі, 2 кг круп⁴⁵⁴. Селянські родини були багатодітними, хоча після голоду переполовинені, однак з розрахунку на одну особу у місяць — треба було мати щонайменше 5 пудів борошна, а за колгоспні трудовні він міг придбати місячну — двохмісячну норму. Скасування карток не дуже тішила селян, хоча давало шанс.

Система «Торгсину» діяла до 1936 р., але, починаючи з другої половини 1934 р., її золотозаготівельні операції відчували кризу, а після скасування карткової системи — різко впали. Голодні 1932–1933 роки були золотовалютним апогеєм у розвитку Торгсину. За торгсинівську валюту було придбано обладнання для Горківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання для Дніпргесу та Харківського тракторного заводу коштувало 36,3 млн руб., а Всеукраїнська контора «Торгсин» одержала лише протягом голодних років 38,6 млн. руб. прибутку⁴⁵⁵. За підрахунками дослідників через систему Торгсину було придбано 98,7 тонн побутового золота, а золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. лише 82,8 тонн⁴⁵⁶. Більшовики виявилися надзвичайно винахідливими екзекуторами, майстрами видобувної справи, шукаючи золото не у надрах, а в українських міста і селах.

Золота лихоманка, влаштована радянською державою протягом 1932–1933 рр., чимось нагадувала фашистські екзекуції над мирним населенням окупованих міст України, коли зондеркоманди виколуплювали золоті коронки у жертв, відрізали пальці із весільними каблучками, поповнюючи кладові рейху. Зухвалою і цинічною виявилася також торгсинівська система заготівель, яка для багатьох українських селян стала частиною їхнього щоденного поневіряння у чергах за комерційним хлібом. Штучний дефіцит та масове позбавлення українських селян продовольства змушувало селян «добровільно» здавати побутове золото, звертатися до лікарів за демонтажем золотих коронок, діставати з комірниць сімейні реліквії.

9. Безпритульне і голодне дитинство

Наприкінці 20-х рр., коли від другого радянського голоду потерпали селяни, на вулицях міст з'явилися юрби безпритульних дітей «нової генерації», тобто діти розкуркулених, померлих, кинутих. Невипадково довкола Харкова почали виникати дитячі колонії, комуни, будинки, серед яких і відома дитяча комуна ім. Ф. Дзержинського, створена ДПУ УСРР.

Колективізація і розкуркулення, особливо у 1930–1931 рр., а також руйнівна політики хлібозаготівель — суттєво вплинули на збільшення дитячої безпритульності, на її криміналізацію, однак у роки голодомору вона набула виразних форм масової соціальної аномалії.

Правники не дали наукового та юридичного визначення категорії населення, потерпілого від голодомору 1932–1933 рр. в Україні. В історико-публіцистичній літературі найчастіше використовуються поняття — «жертви голодомору», хоча відсутня його належна і виважена політико-правова оцінка. Жертвами голодомору, враховуючи специфіку терору, котрий за масштабами та методами здійснення є геноцидом, слід визнати померлих упродовж 1932–1933 рр. селян, при-